

PARTI- ZANSKI spomenici

[putovanje u
jugoslovensku
modernu]

piše robert burghardt
 foto robert burghardt
 prevod dragoslav ružić

→ makljen nekad i sad

JOŠ IZDALEKA SU VIDLJIVE BODLJE NA PLANINI KAKO IZVIRUJU IZ ŠUME. NALAZIM SE NA OBODU GRADIĆA SOPOTA, NA OBRONCIMA PLANINE KOSMAJ, 60 KILOMETARA JUŽNO OD BEOGRADA, NA PUTU KA PRVOJ STANICI MOG PUTA, PUTOVANJA KA SPOMENICIMA KOJI OBELEŽAVAJU DOGAĐAJE IZ DRUGOG SVETSKOG RATA. PUTOVANJU JE PRETHODILO ISTRAŽIVANJE JUGOSLOVESKE MODERNE U ARHITEKTONSKIM ČASOPISIMA SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE. KOSMAJSKE BODLJE SU ME UBOLE I SKRENULE PAŽNJU NA SPOMENIKE. ZA KOSMAJEM SU SLEDILE SPOJNICE, PIONI, USTROJSTVA STENA I KVRGAVE ŽIVOTINJE. ODLUČIO SAM SE DA PROPUTUJEM OBLAST KOJA JE STVORILA SOPSTVENU I ZANIMLJIVU MODERNU (JUGOSLOVENSKU, SOCIJALISTIČKU, KOJA SE KOLEBALA IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA). KRENUO SAM IZ BEOGRADA IZNAJMLJENIM AUTOM, PREŠAO 4.000 KM KROZ BIVŠU JUGOSLAVIJU I OBIŠAO 12 SPOMENIKA I JEDNO PARTIZANSKO GROBLJE.

→ jasenovački cvjet bogdan bogdanović_jasenovac

→ spomenik palim borcima u drugom svjetskom ratu bogdan bogdanović_kosmaj

↓ kosmaj

SPOMENICI I MODERNA

Spomenicima je zajednička apstraktna, često monumentalna, ali uvek neobična i nenadmašna izražajna forma. Većina podseća na događaje iz Drugog svetskog rata, a pojedini obeležavaju najbitnija bojišta partizanske mitologije. Moj izbor spomenika (kojih ima više od 20.000) proistekao je iz oduševljenja njihovim neobičnim oblicima. Brzo mi je postalo jasno da su to i najvažniji spomenici jugoslovenske spomen-kulture. Svi su potekli sa vrhunca jugoslovenske moderne umetnosti, koja je trajala od ranih 60-ih do kraja 70-ih godina. Socrealizam je već ranih 50-ih bio zamenjen socijalističkom modernom i polako se razvio u živu umetničku scenu.

Kao ratni spomenici oni su jedinstveni: ne uzimaju za glavnu temu borbu i smrt, već su život, otpor i energija koja ga pokreće stavljeni u prvi plan. Obeležavaju začetak jednog novog društva čiji su proizvodi oni sami. U svojoj apstraktnoj izražajnoj formi, oni su za mene kao neobaveštenog stranca moguća tekovina van zvanične povesti. Onom koji ne poznaje dotične događaje spomenici bi mogli da predstavljaju bića s drugih planeta, gotovo poslanike jedne minule budućnosti. Formalna iskrenost spomenika istovremeno govori i o posebnom karakteru jugoslovenskog socijalizma koji je, uprkos jednopartijskom sistemu i cenzuri, zadržao liberalne stavove i u širem obimu nego drugde uvek dozvoljavao mogućnost drugačijeg.

Čak i u svom sveukupnom konceptu spomenici se okreću životu jer nisu bili samo spomen-obeležja, već pre svega mesta za izlete. Često se nalaze na pejzažno primamljivim mestima, često na uzvišicama, u nacionalnim parkovima, u planinama i zabačenim šumama. Postavljeni u urednim parkovima sa stolovima i klupama za izletnike, postali su turističke atrakcije.

Očigledno je da nisu svi svojevolejno posećivali spomenike. U bivšoj Jugoslaviji na njihov pomen obično stiže odgovor: „Da, stalno smo morali da idemo tamo sa školom.“ Obrazovnu misiju spomenika naglašava jednostavni amfiteatar (sedišta u polukrugu, ponekad artikulirano, očigledno kao pozorište, ponekad apstraktno) koji možemo naći kod skoro svih spomenika. A u svetlu često prisutnih prirodnih lepota celog objekta, pri pogledu na praznu pozornicu pod otvorenim nebom, lako je zamisliti potpuno drugačije priredbe: pravo pozorište, javna čitanja ili letnju akademiju na otvorenom.

POKRET

Oblici spomenika su dinamični i često se otvaraju prvo kroz pokret unutar i oko njih. Na Tjentištu, u istočnoj Bosni, iznad doline stoje dve stilizovane stene visoke 15 metara koje obeležavaju Bitku na Sutjesci. U njoj je partizanima uspeo da se probiju iz doline Sutjeske, što se smatra prekretnicom u takozvanoj oslobodilačkoj borbi. Monu

mentalno kamenje nosi u sebi doživljaj planinskog krajolika koji ga okružuje i iz svakog ugla izgleda potpuno drugačije. Spomenik leži na osi koja se podiže iz doline i prividno je osa simetrije. Jer iz daljine prividno simetrične stene izbliza posmatrane imaju iznenađujuće različitu geometriju. Tako se stene pretvaraju u klisuru, a onda otpozadi u dva iskrzana krila, podsećaju na otvarajući gest. Ako se napusti osa i krene se sa spoljne strane spomenika, masivne stene se pretapaju u dinamične prste.

Od spomenika se vide brda i okolni uređeni park, kao i hotel i muzej koji su uz spomenik. Zgrada muzeja, u kojoj bi trebalo da se nalazi veliki mural koji predstavlja bitku, nažalost je zatvorena. To je pažnje vredna betonska građevina koja pozajmljuje od tradicionalne brdske arhitekture. Betonski komadi krovne konstrukcije podražavaju krov od šindre, dosežu skoro do tla u kaskadama i međusobno su isprepletani. Iz žlebova proviruju prozori kao betonski kljunovi koji gledaju u krajolik. Čak su i vrata od betona ukrašena apstraktno-tehnicističkim ornamentima.

Kozara leži u severnoj Bosni. Na maloj visoravni u planinskom lancu, veliki spomenik podseća na mnoge partizane i civile koji su izgubili život u ovom kraju tokom Drugog svetskog rata. Ceo objekat je uspešno uklopljen u šumu, gde se sa velikog parkinga sa restoranom i hotelom stiže do samog spomenika preko dugog i širokog stepeništa koje je

gotovo stepenasta površina. U nju je integrisano drveće, tako da šuma nije prekinuta, već samo blago proređena. U kontrastu zalazećeg sunca senke drveća padaju preko stepeništa i stvaraju lepu igru horizontalnih i vertikalnih linija.

Isprva stojite blago zbunjeni ispred velikog, oblog, potpuno apstraktnog predmeta koji podseća na predimenzioniranu spojnicu za kabl struje visokog napona napravljenu od betona. Cilindar visok oko 20 metara sastoji se od strelica ravnomerno raspoređenih ukruge koje ka vrhu neuredno štrče za jedan metar stvarajući asimetričnu kompoziciju. Preostaju dugi konični procepi i, kada im pridete, primećujete da su tačno toliko široki da jedna osoba može da se provuče kroz njih. Kružni unutrašnji prostor je otvoren ka gore. Sumoran i skučen prostor u kom se osećate kao u odžaku. Ako pak stanete u sredinu, puca pogled na sve strane i vide se trake pejzaža kao na komadićima filma.

Na drvenom kiosku nalazimo sugestiju o obliku spomenika. U prozoru je izložena knjiga na čijoj naslovnoj strani grupa ljudi igra kolo pred spomenikom. Kolo je narodna igra (koja se igra u krugu) u svim delovima bivše Jugoslavije i ima svoje osobenosti u svakoj regiji. Posle Drugog svetskog rata razvijeno je svejugoslovensko kolo, koje je ujedinilo elemente iz svih republika. U oblasti oko Kozare izmešani su živeli Bosanci muslimanske vere, Hrvati i Srbi i zajedno su pali u partizanskim redovima.

← V₃_miodrag živković_spomen park
21. oktobar – šumice_kragujevac

→ dušan džamonja_kozara

I spomenik na Kosmaju pokazuje rafiniranost tek kada se kroz njega prođe. Isprva se ne može videti, park je zaklonjen gustom šumom, a proplanak na vrhu brda jedva je malo veći od platoa na kom se nalazi spomenik. Na prvi pogled podseća na kapsulu za sletanje na Mesec. Ravnomerno rasporedene bodlje propinju se ka nebu. Izgledaju kao da se na sredini međusobno podupiru i formiraju mašinu spremnu za start. Približimo li se, u sredini se otvara pukotina koja se povećava dok ne dođemo do sredine spomenika i ne prepoznamo da se radi o pet prstiju koji slobodno stoje, koji se statički hrabro i elegantno podižu ka nebu.

BOGDANOVIĆ

Možda bi trebalo istaći arhitektu koji je osmislio i izgradio mnoge partizanske spomenike - Beograđanina Bogdana Bogdanovića. Verovatno je najpoznatiji betonski cvet u memorijalnom centru Jasenovac, a možda je najbolji partizansko groblje u Mostaru, koje danas, nažalost, leži zapušteno i prljavo. Svojim interesovanjem za vavilonske, egipatske i grčke mitove bio je uvek nekako po strani na jugoslovenskoj arhitektonskoj sceni. Veoma rano je postao kritičar strogog funkcionalno-racionalnog držanja moderne. Svoje mitske svetove posmatrao je kao inspirativne, kreativne elemente pune pripovetki koje su vodile do razigranih, ali ponekad i opskurnih rešenja njegovih spomenika. Njegov humor i liberalan kosmopolitski stav spasli su ga da ne postane hiroviti ezoterik. Interesantno je to da je Bogdanović bio istaknuti kritičar zvanične građevinarske tradicije (kao i političkog dogmatizma), ali je, uprkos tome, bio angažovan na mnogim lokacijama sa zvaničnim državnim spomenicima. Bogdan Bogdanović je od 1982. do 1987. bio čak i gradonačelnik Beograda pre nego što je početkom 90-ih odlučio da ode u egzil u Beč.

PROPADANJE

Situacija se danas razlikuje od oblasti do oblasti i specifičnog konteksta. Većina spomenika je zapuštena, pojedini su opustošeni ili potpuno uništeni. Samo su spomenici koje sam posetio u Makedoniji bili dobro održavani, i to ne bez razloga: partizanska istorija veoma je pogodna za uklapanje u nov narativ suverene makedonske nacije. Jer upravo je preko autonomije u socijalističkoj Jugoslaviji Makedonija došla do svoje nezavisne nacionalne države.

Tako se spomenici istovremeno nalaze na tragu propasti jugoslovenskog univerzalizma, tragičnog raspada jedne zemlje koja je sa svojom specifičnom modernom imala svetlu budućnost, a sada kao rascepkani region jedva bilo kakvu perspektivu. Raspad koji je iz pozicije Jugoslavije naročito bolan, posebno jer je njen *nesvrstani put* predstavljao alternativu autoritativnoj birokratiji Sovjetskog Saveza i otudujućem kapitalizmu Zapada, a možda i održivu mogućnost jednog boljeg sistema.

Na taj način je moderna poslužila kao obrazovni medijum koji je spojio relativno izolovanu zemlju sa međunarodnim tokovima i istovremeno bio instrument obnove jugoslovenskog društva. Spomenici kao fizički svedoci tog vremena još uvek povezuju ono što danas nije povezano ni na koji način. Oni stvaraju nevidljivu mrežu koja se prostire po celoj teritoriji bivše Jugoslavije. Pri tom se u međuvremenu poglavito dovode u vezu sa razbijanjem i podelom nekada zajedničkog prostora. Moja dobra prijateljica iz Beograda, kosmopolita i poznavalac više stranih jezika, poverila mi je, kada sam joj pričao o mom putovanju, da ga ona nikada ne bi preduzela jer joj predstava o tome izaziva neprijatan osećaj.